

УДК 314.151.3-054.73(=161.2)“1945/1955”

DOI <https://doi.org/10.15407/nte2020.01.076>

ЦАПКО ОЛЕГ

кандидат історичних наук, доцент, провідний науковий співробітник відділу історії нових незалежних держав Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України»

TSAPKO OLEN

a Ph.D. in History, an associate professor, a chief research fellow at the State Institution *NAS of Ukraine Institute of World History* Department of History of New Independent States

Бібліографічний опис:

Цапко, О. (2020) Нова хвиля примусового переселення українців-«остарбайтерів» у післявоєнний період. *Народна творчість та етнологія*, 1 (383), 76–81.

Tsapko, O. (2020) New Wave of Forced Resettling of Ukrainians-Ostarbeiters in the Post-War Period. *Folk Art and Ethnology*, 1 (383), 76–81.

НОВА ХВИЛЯ ПРИМУСОВОГО ПЕРЕСЕЛЕННЯ УКРАЇНЦІВ-«ОСТАРБАЙТЕРІВ» У ПІСЛЯВОЄННИЙ ПЕРІОД

Пам'ять про Другу світову війну протягом усього часу існування радянської тоталітарної системи постійно перебувала під контролем влади, оскільки була важливим засобом легітимізації комуністичного режиму в СРСР. Тому багато проблемних моментів, які суперечили витвореному радянською офіційною ідеологією міфу про «Велику Вітчизняну війну» або замовчувалися, або ж їм давалася тенденційна і часто упереджена оцінка, яка загалом базувалася на відвертій фальсифікації історичних фактів. Одним із таких проблемних питань є вивчення історії українських остарбайтерів.

«Остарбайтери» – це радянські громадяни, серед яких значний відсоток займала молодь, що навіть не досягла повнолітнього віку, була направлена німецько-фашистською окупаційною владою до Третього Рейху на примусову працю. Ця проблема у радянській історіографії майже не досліджувалася. З погляду тогочасної сталінської ідеології, такі люди були «зрадниками Батьківщини», а їх досвід праці на ворога не вписувався в офіційну героїко-патріотичну версію війни.

Особливому замовчуванню також підлягало і дослідження подальшої долі колишніх остарбайтерів після їхнього звільнення з німецького полону. Значний відсоток стали полоненими сумнозвісного ГУЛАГУ, а над більшістю на все життя закріпилося тавро «неблагонадійних». Слід звернути увагу і на те, що чимало документів, які стосувалися остарбайтерів, з ідеологічних міркувань зберігалися в архівах КДБ і не були доступні для наукового опрацювання.

У пропонованій статті автор намагається дослідити механізм карально-репресивної політики сталінського керівництва по відношенню до українських остарбайтерів, розкрити основні форми та методи її реалізації. До таких форм, зокрема, ми відносимо створення радянською владою мережі перевірконо-фільтраційних таборів або пунктів; «трудова армія», які за режимом утримання нагадували концентраційні табори; цілої мережі «інформаторів».

Ключові слова: «остарбайтери», карально-репресивна політика, перевірконо-фільтраційні табори, інформатори, «трудова армія», окупаційна влада.

Remembrances on World War II have been controlled constantly by the power during the whole time of the Soviet totalitarian system existence as an important means of the USSR communist regime legitimation. That's why many problem

moments contradicting the myth about the *Great Patriotic War*, created by the Soviet official ideology, have been either smothered or estimated tendentiously and often preconceivedly. This appraisal has been based on frank falsification of historical facts. Studies of Ukrainian ostarbeiters history belong to such problem moments.

The ostarbeiters problem concerning the Soviet citizens hasn't been researched almost in the Soviet historiography. A considerable number of ostarbeiters has been formed by the under age youth, send to the Third Reich to forced work by the German fascist occupation power. According to the that time Stalin ideology these people have been considered as the *traitors of motherland* and their experience of work for the enemy hasn't harmonised with the official heroic-patriotic version of war.

Research of further fate of former ostarbeiters after their liberation from German captivity has been also the subject of peculiar ignoring. A considerable percent of them has become the captives of the Gulag. The majority of them has been with the stain of *unreliable person* for the whole life. Besides, attention should be paid to the fact, that most documents concerning ostarbeiters has been preserved in the archives of KGB inaccessible for scientific research by ideological considerations.

The author of the proposed article tries to investigate the mechanism of punitively-repressive policy of Stalin period leaders as to Ukrainian ostarbeiters, to reveal the main forms and methods of its implementation. In particular the creation of the system of checking-filtrating camps or points; *labour armies*, resembling concentration camps according to the regime of maintenance; the whole chain of *informers* by the Soviet authority are referred to such forms.

Keywords: ostarbeiters, punitively-repressive policy, checking-filtrating camps, informers, *labour army*, occupation power.

Демократичні перетворення в країнах колишнього СРСР відкрили можливість об'єктивного дослідження історії українських «остарбайтерів». У цей час з'явилася стаття російського дослідника А. Шев'якова [10], а також фундаментальне дослідження П. Поляна [8]. Деякі аспекти репатріації розкрито у працях українських учених, як-от завершальному історико-меморіальному видання [1], у дослідженнях М. Коваля [5], О. Буцко [3], С. Гальчака [4].

Вищеподані розвідки науковців суттєво доповнили наукові здобутки зарубіжних дослідників: американця М. Елліота «Репатріаційна глава в радянсько-американських відносинах 1944–1947 рр.» [14], англійських дослідників Н. Бетелла «Остання таємниця: насильницька репатріація в Росію 1944–1947 рр.» [13] і М. Толстого [9] та інших.

Проте, незважаючи на проявлений інтерес до проблеми остарбайтерів, чимало аспектів і нині залишаються нерозкритими. Особливо це стосується дослідження політики сталінського керівництва по відношенню до колишніх остарбайтерів. Зауважимо, що проблема є надзвичайно близькою автору цієї статті, оскільки безпосередньо стосується його батьків – Цапко Михайла Пантелійовича та Цапко (Семенець) Марії

Степанівни, які в період з 1943 по 1945 роки виконували примусові роботи в Німеччині. Тому, працюючи над статтею, автор також опирався і на спогади батьків.

Як вище зазначили, сталінське керівництво зараховувало остарбайтерів загалом до категорії «неблагонадійних», і виходячи з цього, формувало по відношенню до них свою політику. Після завершення окупаційного періоду перед владою постала проблема повернення на Батьківщину мільйонів людей, які з різних причин опинилися за її межами. Найбільшу кількість серед депортованих за роки війни громадян СРСР становили саме вихідці з України. Станом на червень-липень 1945 року в самій Німеччині їх перебувало більше 2 млн осіб [6]. За даними М. Коваля, лише з Вінницької області на примусові роботи в Німеччину було відправлено 647 тис. осіб, Волинської – 30 тис. осіб, Ворошиловградської (нині – Луганська обл.) – 72 тис. осіб, Дніпропетровської – 176 тис. 400 осіб, Кам'янець-Подільської – 117 тис. осіб, Київської – 170 тис. осіб, Кіровоградської – 52 тис. осіб, Львівської – 170 тис. 400 осіб, Рівненської – 22 тис. 200 осіб, Сумської – 78 тис. осіб, Сталінської (нині – Донецька обл.) – 252 тис. 200 осіб, Станіславської (нині – Івано-

Франківська обл.) – 68 тис. 300 осіб, Тернопільської – 164 тис. осіб, Харківської – 164 тис. осіб, Херсонської – 40 тис. 400 осіб, Чернігівської – 41 тис. 600 осіб, Чернівецької – 70 тис. осіб. З Криму німці вивезли 85 тис. 400 осіб, а з Закарпаття близько 71 тис. осіб [5].

Процес репатріації українських оstarбайтерів розпочався з прийняттям постанови «Про організацію прийому радянських громадян насильно вивезених нацистами, а також з різних причин потрапивших за прикордонну смугу між СРСР та Польщею, які поверталися на батьківщину» [11] за № 6457 від 24 серпня 1944 року та ухваленням на республіканському рівні спільної постанови Ради Народних Комісарів (далі – РНК, Раднарком) і Центрального комітету (ЦК) компартії для її виконання в Україні. У відповідності до цієї постанови та розробленого на її основі плану повернення військовополонених, при РНК УРСР був створений очолений М. Зозуленком відділ з прийому та облаштування радянських громадян, які поверталися на Батьківщину [12]. Координатором між українським Уповноваженим та Уповноваженим СРСР у справах репатріації виступав спеціально призначений Москвою представник Уповноважених при Раднаркомі Союзної республіки [3, с. 154]. Апарат радянських уповноважених очолив колишній начальник Головного розвідувального управління армії генерал-полковник Ф. Голиков, на якому лежала значна доля провини за непідготовленість СРСР до війни, через що й була окупована більшість території України в 1941 році.

Серед першочергових організаційних заходів по репатріації було передбачено створення мережі перевірконо-фільтраційних таборів або пунктів неподалік від західного кордону СРСР. Саме тому Раднарком України та ЦК КП(б)У 31 серпня 1944 року прийняли Постанову, якою зобов'язали республіканський Народний комісаріат внутрішніх справ (далі – НКВС) організувати у Львівській, Дрогобицькій і Волинській областях перші

шість перевірконо-фільтраційних таборів. Проте повернення з нацистського полону оберталось для наших співвітчизників ще гіршою неволею. Усі радянські громадяни, які тимчасово вийшли з-під контролю радянської влади під час війни, незважаючи на причини, що призвели до виїзду за кордон, вважалися зрадниками. Тому кожен, хто повертався до СРСР, опинявся під ретельною перевіркою на предмет політичної прихильності та благонадійності. У цьому контексті вважаємо за необхідне звернути увагу на наказ № 227, у якому сталінське керівництво радянським громадянам «радило» при виникненні загрози полону закінчувати життя самогубством, а також на наказ № 270, який стосувався сімей військовослужбовців, які потрапили в полон [2].

Вищезазначеними нормативно-правовими актами оstarбайтери поряд з колишніми військовополоненими, в'язнями концентраційних таборів тощо відносилися до єдиної категорії – репатріантів. Однак відразу в ході реалізації положень цих наказів у радянського керівництва виникли проблеми, позаяк кількість репатріантів становила декілька мільйонів і значно перевищувала прогнозовану кількість, тому шість таборів не могли вирішити проблему фільтрації у прикордонній смузі Західної України. Окрім того, додалася ще проблема переселення українсько-польських громадян на свою етнічну Батьківщину. Вона виникла після підписання відповідного Договору від 9 вересня 1944 року між урядом УРСР та Польським комітетом національного визволення. 20 вересня 1941 року в Люблін прибула перша група робітників апарату уповноважених на чолі з заступником наркома харчової промисловості УРСР Н. Подгорним. Розпочався процес переселення українців на Батьківщину, унаслідок чого, лише до кінця 1944 року з Польщі до УРСР виїхало 39 864 осіб, серед яких був і значний відсоток колишніх оstarбайтерів [2].

Ця обставина суттєво додала роботи щойно створеним органам репатріації. Представники радянської влади розуміли,

що «репатріаційна машина» потребувала свого вдосконалення, тому почали реалізувати низку наступних заходів. При кожній армії створювалися перевірконо-фільтраційні табори з метою концентрації репатріантів і надання процесу організованих форм. Вони мали діяти поряд з існуючими ще з кінця грудня 1941 року армійськими збірно-переселенськими пунктами. На відміну від них, перевірконо-фільтраційні табори організовувалися для цивільного населення. Збірно-переселенські пункти були створені й на діючих фронтах. Так, 23 жовтня 1944 року в 1-й Прибалтійській, в 1-й, 2-й і 3-й Білоруські, 1-й, 2-й, 3-й і 4-й Українські фронти надійшло розпорядження про створення при них по одному збірно-переселенському пункту (табору) [4, с. 180].

Згодом, у лютому-березні 1945 року, кількість таких фронтових пунктів зросла до п'ятдесяти семи, вісімнадцять з яких було організовано тільки при 1-му Українському фронті. Аналогічно, як і армійські перевірконо-фільтраційні табори, вони були розраховані на цивільних репатріантів [4, с. 182]. Але й цього виявилось замало, позаяк ставлення до колишніх оstarбайтерів було особливо скрупульозним. У цей період радянське керівництво значну увагу приділяло збільшенню кількості перевірконо-фільтраційних пунктів НКВС, що розташовувалися вздовж державного кордону СРСР. Станом на 23 грудня 1944 року їх налічувалося вже п'ятнадцять [7]. На території Української РСР у Львівській, Дрогобицькій, Волинській та Ізмаїльській областях працювало сім перевірконо-фільтраційних пунктів НКВС. Такі пункти розташовувались у Болграді, Володимирі-Волинському, Раві-Руській, Яворові, Хирові, Мостиську, Чернівцях [12].

У збірно-переселенських таборах Народного комісаріату оборони (НКО) та перевірконо-фільтраційних пунктах НКВС УРСР репатріанти продовжували проходити перевірку та облік, після чого їх умовно розподіляли на три категорії. До першої входили ті, кого вважали ворогами радянської

влади – передусім, це були так звані власівці й бандерівці. Друга категорія визначалася як «відносно чиста» – до неї входили ті, кого не можна повною мірою звинуватити у співпраці з ворогом. І, нарешті, третя категорія складалася з людей, чия прихильність до радянського режиму не викликала ніяких сумнівів. Як показує нам аналіз опрацьованої літератури, цей поділ часто здійснювався умовно і вольовим методом. Цьому сприяли також складність і величезний обсяг перевірконової роботи, що доволі часто призводило до плутанини з розподіленням і люди потрапляли не в ті категорії [11].

А зарахування до тієї чи іншої категорії мало величезне значення для людини, адже залежно від них, її направляли або до лав Червоної Армії, або за місцем проживання передавали для наступного ведення слідства до перевірконо-фільтраційних таборів і слідчих органів НКВС, Народного комісаріату державної безпеки (далі – НКДБ), «Смершу» [7]. Саме ці органи мали нести безпосередню відповідальність за перевірку репатріантів. У всіх перевірконо-фільтраційних пунктах створювалися спеціальні комісії, що складалися з працівників цих відомств. В обов'язки органів «Смершу» покладалася перевірка колишніх військовослужбовців Червоної Армії. За благонадійність цивільних громадян відповідали комісії з представників НКВС, НКДБ і «Смершу», під головуванням представника НКВС [4, с. 177]. Слід зазначити, що пізніше до фільтраційної роботи активно залучалися і місцеві органи НКВС. Довершували картину репатріаційної системи відповідні органи на місцях, які мали забезпечити прийом, розміщення, трудове й господарсько-побутове облаштування репатріантів. З кінця 1944 року почали створюватися відповідні органи в Українській РСР. Загальне керівництво органами репатріації в Україні покладалося на заступника Голови РНК І. Сеніна [7].

Переважна більшість оstarбайтерів входила до другої категорії і їхнє майбутнє залежало від багатьох чинників, на які, на

жаль, не звертається належна увага. Для подальшої долі остарбайтера велике значення мало його звільнення. Мається на увазі те, що до остарбайтерів, які були звільнені радянськими військами, ставлення фільтраційних комісій було лояльнішим. Найменше пощастило тим остарбайтерам, які перебували в західних районах Німеччини і були звільнені військами союзників. Ця категорія перевірялася особливо ретельно і саме вона становила значний відсоток спеціально створених сталінським керівництвом так званих трудових армій. Мій батько був з цієї категорії, оскільки примусові роботи відбував у німецькому Ганновері, яке було звільнено англо-американськими військовими частинами. За його спогадами, у трудову армію направляли без будь-якого пояснення. Спочатку їх посадили в товарні вагони і пообіцяли, що відправлять в Україну, однак відразу повезли до Башкирії в одну з таких армій. За своєю суттю трудова армія – аналог концтабору. Люди перебували за колючим дротом у спеціальних бараках з виставленою відповідною охороною. Існування в цій армії супроводжувала важка праця, погане харчування, відсутність елементарних санітарно-гігієнічних умов, що призводило до частих епідемій, зокрема, «брюшного тифу» і масових смертей.

Характеризуючи роботу комісій перевірко-фільтраційних таборів у ставленні до колишніх остарбайтерів, слід зазначити, що подібна діяльність не могла обійтися без цілої мережі інформаторів. Саме вони формували списки тих, хто не мав бажання повертатися додому, повідомляли про настрої серед репатріантів, доповідали про тих, хто намагався сховати сліди свого громадянства. Такі інформатори діяли скрізь: у таборах, у збірно-переселенських пунктах, в органах і відділах. Таємних співробітників завербовували із числа репатріантів, надавали їм певні привілеї та полегшений режим утримання, з метою залучити їх на свій бік чи вивідати в них необхідну інформацію, проводили агітаційну роботу, влаштовували мітинги тощо.

Діяли інформатори як у середині країни, так і за її межами – скрізь, де тільки були створені органи по репатріації та переселенські пункти. Натомість зрозуміло, що будь-яка установа, відомство, відділ чи управління не могли функціонувати без належного фінансування та матеріального забезпечення. З республіканського бюджету РНК України виділила чималі кошти для проведення політико-роз'яснювальної роботи. Кошти, які могли б піти на облаштування остарбайтерів, забезпечення їх належним харчуванням, одягом, використовували для придбання газет, журналів, плакатів, портретів вождів і проведення різного роду політико-агітаційних заходів. Показовою щодо цього була ситуація саме в Українській РСР. У пунктах у Володимирі-Волинському, Раві-Руській не була організована гаряча їжа. Особовий склад багатьох пунктів був недокомплектований, що призводило до поганої дисципліни, пияцтва, грабіжництва [3, с. 160]. Але це був тільки початковий етап складного і водночас надзвичайно суперечливого процесу репатріації українських остарбайтерів, період становлення й початку функціонування органів репатріації в Українській РСР.

Підсумовуючи вищевикладене, доходимо висновку, що політика сталінського керівництва до колишніх остарбайтерів мала карально-репресивний характер. Підтвердженням цьому є діяльність фільтраційно-перевірочних таборів і репатріаційних комісій. До цієї роботи був залучений цілий механізм каральної системи НКВС. Усе це негативно відобразилося на долі колишніх остарбайтерів, які були змушені все життя перебувати під переслідуваннями та підозрою в «неблагонадійності». Окреслені нами питання, які пов'язані з вивченням подальшої долі колишніх остарбайтерів, труднощами, з якими вони зіштовхнулися у процесі їхньої адаптації до «радянської дійсності», відшкодуванням їм збитків і матеріальної компенсації тощо, і надалі очікують ґрунтовних наукових відповідей дослідників.

Список використаних джерел

1. Безсмертя. Книга Пам'яті України. 1941–1945 / редкол. : голова І. Герасимов ; заст. голови І. Муковський, П. Панченко ; відп. секретар Р. Вишневський. Київ, 2000. С. 944.
2. Буцко О. К истории украинско-польского переселения 1944–1946 гг. *Україна у Другій світовій війні: уроки історії та сучасність. Матеріали міжнародної наукової конференції*. Київ, 1995. С. 243.
3. Буцко О. «С возвращеньцем»: судьба украинских граждан, репатриированных на родину. *Сторінки воєнної історії України : зб. наук. статей*. Київ, 1998. Вип. 2. С. 148–162.
4. Гальчак С. Організаційні заходи радянської сторони з підготовки до репатріації «переміщених осіб». *Сторінки воєнної історії України : зб. наук. статей*. Київ, 2003. Вип. 7. Ч. II. С. 173–182.
5. Коваль М. Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.). Київ, 1999. С. 336.
6. Нюрнбергський процес : зб. мат-лів у 8 т. Москва, 1990. Т. 4. С. 84.
7. Пастушенко Т. Репатріація українських «остарбайтерів» на батьківщину: 1944–1947 рр. *Сторінки воєнної історії України : зб. наук. статей*. Київ, 2005. Вип. 9. Ч. III. С. 126.
8. Полян П. Жертвы двух диктатур. Остарбайтеры и военнопленные в Третьем Рейхе и их репатриация. Москва, 1996. С. 422.
9. Толстой Н. Жертвы Ялты / пер. с англ. Е. Гессен. *Исследования новейшей русской истории*. Париж : YMCA – Press, 1988. Т. 7. С. 530.
10. Шевяков А. Репатриация советского мирного населения и военнопленных, оказавшихся в оккупированных зонах государств антигитлеровской коалиции. *Население России в 1920–1950 гг.: численность, потери, миграции*. Москва, 1994. С. 195.
11. Центральний державний архів громадських об'єднань та організацій України (далі – ЦДАГОУ). Ф. 1. Оп. 23. Спр. 794. Арк. 2.
12. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВОУ). Ф. 2. Оп. 7. Спр. 1726. Арк. 17.
13. Bethell N. The last secret: Forcible Repatriation to Russia 1944–1947. London, 1974. 245 p.
14. Elliot M. The Repatriation Issue in Soviet-American Relations 1944– 1946. University of Kentukki, 1974. 298 p.

References

1. HERASYMOV I., the head of editorial staff (2000) *Immortality. A Book of Memory of Ukraine. 1941–1945*. Kyiv, pp. 944.
2. BUTSKO O. (1995) To the History of Ukrainian-Polish Resettling of 1944–1946. *Ukraine in the World War II: Lessons of History and Contemporaneity. Collected Papers of International Scientific Conference*. Kyiv, pp. 243.
3. BUTSKO O. (1998) “With the Return”: Fate of Ukrainian Citizens, Repatriated to the Motherland. *The Pages of Military History of Ukraine: Collected Scientific Papers*. Kyiv, Iss. 2, pp. 148–162.
4. HALCHAK S. (2003) Organizing Measures of the Soviet Side Concerning the Preparation of the “Displaced Persons” Repatriation. *The Pages of Military History of Ukraine: Collected Scientific Papers*. Kyiv, Iss. 7, Part II, pp. 173–182.
5. KOVAL M. (1999) *Ukraine in the World War II and Great Patriotic War (1939–1945)*. Kyiv, pp. 336.
6. (1990) *Nuremberg Trials: Collection of Materials in Eight Volumes*. Moscow, Vol. 4, pp. 84.
7. PASTUSHENKO T. (2005) Repatriation of Ukrainian Ostarbeiters to the Motherland: 1944–1947. *The Pages of Military History of Ukraine: Collected Scientific Papers*. Kyiv, Iss. 9, Part III, pp. 126.
8. POLIAN P. (1996) *Victims of Two Dictatorships. Ostarbeiters and Prisoners of War in the Third Reich and Their Repatriation*. Moscow, pp. 422.
9. TOLSTOI N. (1988) *Victims of Yalta*. Translated from English by E. Gessen. *Researches of Modern Russian History*. Paris: YMCA – Press, Vol. 7, pp. 530.
10. SHEVYAKOV A. (1994) *Repatriation of the Soviet Peace Population and Prisoners of War, Found Themselves in the Occupied Areas of the States of Allies of World War II. Population of Russia in the 1920s–1950s: Number, Losses, Migrations*. Moscow, pp. 195.
11. The Central State Archives of the Social Associations and Organizations of Ukraine. Fund 1, Inventory 23, Dossier 794, Sheets 2.
12. The Central State Archives of the Social Associations and Organizations of Ukraine. Fund 2, Inventory 7, Dossier 1726, Sheets 17.
13. BETHELL N. (1974) *The Last Secret: Forcible Repatriation to Russia 1944–1947*. London, 245 pp.
14. Elliot M. (1974) *The Repatriation Issue in Soviet-American Relations 1944–1946*. University of Kentukki, 298 pp.